
МАКАРОВА Л.Л.,
кандидат психологічних наук,
доцент, Донецький національний
медичний університет
ім. М. Горького, м. Донецьк

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглядаються теоретичні аспекти етнічної ідентичності як необхідної умови успішної соціалізації особистості, погляди вчених на особливості етнічної ідентичності в різних напрямках психологічної науки. Уточнюються теоретичні засади проблеми етнічної ідентичності в зарубіжній та вітчизняній психології. Узагальнюються основні положення теорії соціальної ідентичності.

Ключові слова: ідентифікація, етнічна ідентичність, соціальна ідентичність, ідентичність, соціалізація, етнічна спільнота.

В статье раскрываются теоретические аспекты этнической идентичности как необходимого условия успешной социализации личности, взгляды ученых на особенности этнической идентичности в разных направлениях психологической науки. Уточняются теоретические основы проблемы этнической идентичности в зарубежной и отечественной психологии. Обобщаются основные положения теории социальной идентичности.

Ключевые слова: идентификация, этническая идентичность, социальная идентичность, идентичность, социализация, этническая общность.

The theoretical aspects of ethnic identity open up as a necessary condition of successful socialization of personality, views of scientists on the feature of ethnic identity in various directions psychological science in the article . Theoretical bases of problem of ethnic identity are specified in foreign and domestic psychology. The substantive provisions of theory of social identity are generalized.

Key words: authentication, ethnic identity, social identity, identity, ethnic sociality.

Постановка та актуальність проблеми. Проблема ідентичності – одна з найбільш актуальних проблем соціальної психології в цілому і психології особистості, зокрема. Феномен ідентичності прямо пов'язаний з соціалізацією людини, а, отже, пов'язаний з її свідомістю і самосвідомістю. Етнічність – це іманентна умова соціальної ідентичності людини, що функціонує в соціумі як механізм його формування і розвитку, і що працює за його законами. Більш того, сучасний світ культурно і етнічно детермінований, а сучасне людство переживає глобальну інтеграцію країн, народів і держав. Крім того, глобальному об'єднанню людства сприяє сучасний швидкий розвиток глобальної комп'ютеризації і інформатизації, техніко-технологічно об'єднуючої все людство. Іншими словами, об'єктивно історично закономірністю виступає синергетична парадигма розвитку людства: формується гомеостаз людства, природний характер цілісності і єдності світу – світу природи, світу людини, світу суспільства і світу техніки. Всі соціологи світу стверджують, що ці процеси ведуть до того, що глобальні інформаційно-комп'ютерні технології об'єднують людство до такої міри, що «світ стане маленьким місцем і людині ніде буде сховатися в ньому». Зрозуміло, всі ці процеси перш за все відбуваються через психіку людей, через їх усвідомлення. У зв'язку з цим у міру розвитку цих процесів актуалізуються онтологічні питання буття людини – як жити на цьому світі, де шукати свою «рідну душу», тобто, серед інших питань на передній план виступає проблема ідентичності. Невизначеність людського буття є характерною рисою сьогодення. В нестабільному динамічному світі, пересиченому інформацією, ідентичності стають рухливими, нестійкими, множинними, залежними від соціокультурного контексту. Тому в сучасних умовах вирішальною стає проблема самоідентифікації, отождолення себе з певною соціальною групою, спільнотою, а в контексті ви-

щезазначених проблем – з певною етнічною спільнотою. Не дивлячись на глобальні параметри і широту проблеми ідентичності, нас в цих процесах цікавить один з її аспектів – саме етнічна ідентичність. У даній роботі ми її представляємо в тому вигляді, як вона сформульована в науковій літературі.

Аналіз останніх публікацій. Різні аспекти національної або етнічної ідентичності вивчали як зарубіжні, так і вітчизняні вчені: В. Андрущенко, Дж. Амстронг, А. Бичко, Ю. Бромлей, М. Боришевський, Е. Вільсон, М. Головатий, Л. Дробіжева, Г. Касьянов, В. Лісовий, Д. Міллер, І.Надольний, А. Налчаджян, Ю.Римаренко, П. Ситнік, Г. Солдатова, О.Шморгун.

Метою даного дослідження є визначення теоретико-методологічних засад етнічної ідентичності в структурі соціальної ідентичності у зарубіжній та вітчизняній психологічній науці.

Виклад основного матеріалу. У науці виділяються декілька підходів до вивчення етнічної ідентичності: «першородний» (primordial), інструменталістський і конструктивістський [1, с. 41]. Аналізуючи ці напрями, Г.У. Солдатова пише: «Ученые «первородной» («примордиалистской») ориентации, главным образом антропологи, этнологи и в меньшей степени социологи, рассматривают этничность в качестве изначальной характеристики, присущей индивиду как члену реально существующей этнической группы... Вне зависимости от социологизаторской, биологизаторской или культурологической трактовки, ее основа – кровное родство, общее происхождение и исконная территория.

Противоположная «первородству» научная ориентация – конструктивизм – наиболее распространенный на западе современный подход в объяснении природы этничности... Конструктивисты рассматривают этничность как ситуативный, нередко «навязанный» феномен». И далее: «Третье направление – инструменталистская ориентация – сочетает в себе и «первородные», и «конструктивист-

ские» начала... Ученые инструменталистской ориентации предлагают объяснение этничности как средства достижения групповых интересов, как идеологию, создаваемую элитой для мобилизации группы. С одной стороны, этническая идентичность уже, это - когнитивно-мотивационное ядро этнического самосознания. С другой - шире, так как содержит в себе также слой бессознательного. В силу этих различий этническая идентичность должна изучаться, во-первых, как концентрированная форма и главная характеристика этнического самосознания и, во-вторых, как его «изнанка» - этническое бессознательное. Подчиняясь общим закономерностям формирования социальной идентичности, этническая идентичность как форма внутриэтнического и межэтнического взаимодействия имеет свои особенности» [1, с. 190].

Етнічну ідентичність по-різному трактували представники різних напрямків психології. Так, в психоаналізі Фрейда визначається, що ідентифікація з лідером групи, в тому числі етнічної чи національної, є основою формування групи і одним з пізніх варіантів існування комплексу Едіпа. Можна зробити висновок, що особливості міжетнічних відносин є результатом індивідуальних, а саме мотиваційних чинників.

За Еріксоном, відчуття власної ідентичності має три основні ознаки: внутрішню тотожність та інтегрованість у часі; внутрішню тотожність та інтегрованість у просторі; ідентичність переживається серед значущих інших.

Д. Марсія емпірично визначила так звані «статуси ідентичності»: досягнення ідентичності, передвирішеність, дифузія ідентичності, мораторій. Стан дифузії ідентичності притаманий особистості тоді, коли вона ще не прийняла зважених рішень і не має власні сталої позиції. Статус передвирішеності визначається тоді, коли людина має певні погляди й незмінну позицію, згідно з якою відбувається її життя, проте ця позиція - результат не-

критичного переймання поглядів і рішень, запропонованих кимось іншим. Мораторій спостерігається у тих індивідів, які в даний момент перебувають в стані кризи, що може тривати досить довго. Певних рішень у особистості ще немає. Статус досягнення ідентичності притаманий людям, які вже пережили кризу й змогли виробити і зайняти власну позицію щодо найважливіших сфер життєдіяльності.

Ідея статусу ідентичності мала на Заході багато прихильників і послідовників (G. Adams, N. Berzonsky, H. Grotevan, A. Waterman, D. Finni).

Символічний інтеракціонізм представлено двома напрямками, які відрізняються поглядами на спільноту і ідентичність (Д. Кулі, Томас, Г. Мід). «Структурні інтеракціоністи» висувають на передній план поняття ролі, а в ідентичності - інтерналізованої ролі. Оскільки за роллю стоїть певний набір правил, норм, сподівань, індивід відчуває свою спільність з іншими виконавцями ролей. Символічний інтеракціонізм додає до поняття ролі її активне конструювання. Представники «процесуального інтеракціонізму» розглядають ідентичність в соціальній ситуації як контексті, в межах якого ідентичність формується, трансформується чи залишається сталою (К. Лібкінд, Р. Дженкінс тощо). Р. Дженкінс розглядає індивідуальну та колективну ідентичність як дві сторони одного процесу, тільки в індивідуальній ідентичності підкреслюються розбіжні характеристики людей, а в колективній - східні. Але обидві ці ідентичності не існують одна без одної, процеси, в яких вони формуються, аналогічні і обидві вони за походженням соціальні. Дослідник створив «модель зовнішньо-внутрішньої діалектики ідентифікації» як процесу, в якому створюються вищезазначені ідентичності. Р. Дженкінс виокремив поняття «номінальна ідентичність» та «віртуальна ідентичність». «Номінальна» вказує на назву, ім'я, а «віртуальна» - на реальне втілення ідентичності. Відмінність між ними проявляється в декількох планах: по-

перше, вона підкреслює той момент, що індивіди можуть мати одне й те саме ім'я, поділяти одну й ту саму номінальну ідентичність; по-друге, вона акцентує увагу на тому, що зміни на рівні віртуальної ідентичності можуть згодом привести до змін на рівні номінальної ідентичності; по-третє, ця відмінність дуже близька за змістом до відмінності між поняттями «соціальна категоризація» та «групова ідентифікація»[2].

Цілеспрямовані дослідження з проблеми соціальної ідентифікації були розпочаті англійським соціальним психологом Г. Теджфелом, представником когнітивістського напрямку, й поклали основу теорії соціальної ідентичності. Дослідник зробив спробу продемонструвати, що соціальна ідентифікація людини впливає на її поведінку щодо відношення до різноманітних груп; що усвідомлювана приналежність до групи здатна змінити соціальну поведінку особистості, накласти обмеження чи, навпаки, надати свободу дій [3].

Емпіричні основи теорії почали складатися ще в роботах М. Шерифа та Д. Кемпбела тощо. Г. Теджфел організував «мінімальний груповий експеримент», за допомогою якого визначились детермінанти внутрішньогрупового фаворитизму, тобто, ефекту переваги. За висновком Теджфела, достатнім підґрунтям міжгрупового конфлікту може бути неспівпадання цілей, при цьому необов'язковим є конфлікт інтересів (як це було присутнє в результатах досліджень М. Шерифа). Г. Теджфел доказав цей постулат за допомогою низки експериментів, в яких він намагався виключити всі чинники виникнення міжгрупового конфлікту, окрім факту групового членства. В результаті спостерігалась яскраво виражена перевага членів своєї групи, при інших однакових умовах. Єдиною метою такої дискримінації, за думкою Теджфела, було встановлення розбіжностей між групами на користь власної, іноді навіть тоді, коли це протиставляється елементарним «утілітарним» її інтересам. Ці результати

інтерпретувались Теджфелом як найбільш яскравий доказ універсальності та обов'язковості міжгрупової дискримінації»[4]

Як показали результати досліджень, розділення людей на групи завжди викликало конкуренцію. Було визначено, що когнітивні процеси лежать в основі регуляції міжгрупової взаємодії. Теорія базувалась на трьох процесах: соціальній категоризації, соціальній ідентифікації та соціальному порівнянні. Базовим положенням цієї теорії було положення про те, що у людей є потреба в позитивній соціальній ідентичності. Вона є продуктом соціального порівняння власної групи й аутгрупи і реалізується в умовах порівняння, з погляду індивіда, на користь інгрупи. Якщо група не досягає позитивної соціальної ідентичності, то індивід може: докласти власних зусиль, щоб якимось поліпшити групу, тобто, здійснити соціальні зміни (за Теджфелом); знайти інші виміри щодо соціального порівняння, тобто, проявити так звану соціальну креативність; залишити групу або дистанціюватись від неї, що виражається в соціальній мобільності [4].

Представник діяльнісного підходу Г. Андрєєва, як і В. Агєєв, визначає ідентифікацію в якості одного з механізмів соціального сприймання: «... социальная идентичность – ... способ организации для данного индивида его представленный о себе и о группе, к которой он принадлежит; ... это скорее то, что индивид делает с его позиции в социальной структуре, определяющей его идентичность, чем то, что он думает о месте в этой структуре» [5].

В сучасній вітчизняній науковій літературі є ціла низка визначень етнічної ідентичності (етнічності). Так, Б.С. Ерасов зазначає: «Этничность – «родом из прошлого». Даже если это «возрожденная», «навязанная» этничность, которая в значительной степени формируется этнократической политикой и мало считается с «естественными» факторами» [6, с. 87].

За думкою С. В. Соколовського, «Этничность мифологична, и в этом ее

мобілізуюча сила. Її головна опора – ідея или міф об общих культуре, происхождении, истории. Г. Лебон писал, что «из всех факторов развития цивилизаций иллюзии составляют едва ли не самый могущественный». «Своей квазирациональностью миф (особенно научный) вербует новых сторонников, убеждает их, мобилизует на коллективные действия; миф искажает факты, тем самым, устраняя «неудобную» реальность, разрушая рациональные аргументы оппонентов» [7, с. 109].

Західні вчені вважають, що «етнічність – зависима переменная. Она возрастает или ослабевает в соответствии с внешними обстоятельствами. Поэтому этничность становится важнейшим идеологическим инструментом в борьбе за власть» [8, с. 103]. Лурье С.В. стверджує, що «етнічність обладает «двойным дном», то есть этническая культура, лежащая в ее основе, разделяется на культуру для «внешнего» пользования и «внутреннего» пользования, скрытую от посторонних» [9, с. 191].

Існує ще декілька висловлювань про ідентичність. «Етнічність связывает и солидаризует на основе группового членства. Солидарность в качестве одного из главных признаков этничности выделяется большинством исследователей, начиная от Т. Парсонса. Р.Г. Абдулатипов определяет этничность, прежде всего как «...своеобразную форму солидарности людей для выполнения каких-то социальных и культурных задач» [1, с. 191].

Г.У. Солдатова відзначає, що «етнічність по сути своей конфронтационна. Она есть функция отношений с другими этническими группами, которые складываются по принципу оппозиции», що «етнічність – категория «эмоционально-нормативная». Достоинство, гордость, обиды, страхи являются важнейшими критериями межэтнического сравнения. Эти чувства опираются на глубокие эмоциональные связи с этнической общностью и моральные обязательства

по отношению к ней, формирующиеся в процессе социализации индивида. Эмоциональные императивы влияют на образы восприятия и в значительной степени объясняют иррациональность поведения сторон в этнических конфликтах. Сплав эмоций и моральных норм... именно тот психологический фактор, который заставляет людей жертвовать во имя своего народа даже в ущерб личным интересам», що «частію содержания этнической идентичности является этническое бессознательное... В критических социальных ситуациях, связанных с изменением характера межэтнических отношений, происходит нарушение компенсаторной связи между коллективным бессознательным и групповым сознанием. Образы бессознательного начинают актуализироваться на уровне сознания, которое расширяет свои границы» [1, с. 192].

А. Налчаджян висуває гіпотезу про фактори, що визначають стабільність-мінливість індивідуальної етнічної «я-концепції»:

1. Коли індивід одержує від інших людей, особливо від членів свого етносу, таку інформацію («зворотний зв'язок»), що сумісна з його етнічною «я-концепцією», тоді ця психічна структура стає ще більш стійкою і закріплюється в психіці особистості.

2. Коли ж сприймана зворотна інформація несумісна з індивідуальною етнічною «я-концепцією», тоді особистість прагне дискредитувати цю інформацію і її джерело. Це її перша безпосередня реакція на вплив такого фрустратора. При здійсненні такого роду захисту «я» його зміни будуть лише незначними чи зовсім можуть бути відсутніми.

3. Але коли тенденція дискредитації несумісна з «я-концепцією» інформації і її джерела закінчується провалом, «я-концепція» перетерплює вже значні зміни. Людині не вдається показати (і в першу чергу довести собі), що інформація ця алогічна чи її джерело налаштоване до неї тенденційно. Тоді пережитий внутрішній конфлікт (чи

дисонанс) створює мотивацію зміни не цієї інформації, а самої особистості. Людина перебудовує своє уявлення про себе і свою самооцінку. Якщо подібну інформацію вона одержує ще і з інших джерел, тоді мотивація самозміни ще більше підсилюється.

4. Етнічна «я-концепція» індивіда є однією з різновидів соціальної «я-концепції» і на рівні особистості підкорюється тим же закономірностям розвитку і змінам, що й інші соціальні «концепція-я-концепції» і «образ-я-образи» особистості.

5. На більш високому рівні етнічної спільності «я-концепція» є дуже складним і майже не дослідженим явищем. Мова йде про те, яким чином етнос як велика група людей сприймає й оцінює себе і має узагальнені уявлення про себе. Оскільки не тільки індивід психологічно захищає себе, але й етнос у цілому, то в принципі подібні захисні процеси повинні спостерігатися і на цьому рівні, але в сумарній, узагальненій формі.

6. Як на рівні індивіда, так і на рівні соціальних груп, що входять до складу етносу, психологічний захист здійснюється за допомогою цілого ряду механізмів, з яких особливо важливо визначити деякі різновиди раціоналізації, атрибуції, проекції, самоізоляції [10]

За думкою А. Налчаджяна, з одного боку, кожен індивід вважає себе членом етносу, з іншого боку - сам етнос, як велика група, здобуває визначені соціально-психологічні риси і характерні форми поведінки. Тому проблемі етнічного «я» варто розглядати на декількох рівнях: на рівні особистості (етнофора); на рівні етносу в цілому (загальноетнічний рівень); на рівні окремих соціальних груп етносу, наприклад родини.

Етнічна «я-концепція» окремої людини — ціла система уявлень про себе, яка є тісно зв'язаною з тим образом свого етносу, що теж існує в її голові. Етнічний «я-образ» людини є однією з підструктур її загальної «я-концепції». Він складається з наступних компонентів: уявлення про те, що він (даний

індивід, його носій) є одним із представників цього етносу; уявлення про якісь фізичні і психічні риси, що є загальними для нього і для багатьох інших представників цього етносу (наприклад, маються на увазі визначені фізичні, антропологічні ознаки: колір і форма очей, форма носу, силует, зріст, вираз очей, колір шкіри тощо); уявлення про деякі культурні спільності (маються на увазі національна мова, історія, походження, визначені звички і цінності, загальнонаціональні символи тощо); з почуття спільності і позитивної психічної ідентифікації з цією спільністю, при якому виникає особливо сильна емпатія до її членів, почуття спорідненості і загальної долі з ними [10]

Таким чином, ідентичність — явище глобальне, яке онтологічно функціонує на локальному рівні і входить в структуру людського існування.

Висновки. У процесі дослідження представлено теоретичне узагальнення і вирішено науково-практичне завдання визначення напрямків вивчення проблеми етнічної ідентичності на підставі впровадження системного підходу.

Основні висновки і результати дослідження зводяться до наступного:

1. За даними теоретичного аналізу можна констатувати, що етнічна ідентичність, як надзвичайно складний процес, в рамках системного підходу виступає в нерозривній єдності своїх складових.

2. Дослідники психоаналітичного або психодинамічного напрямку пояснювали етнічну ідентичність особистості дією інтрапсихічних чинників, а саме:

- а) З.Фрейд пояснював механізми міжгрупової взаємодії (любов до власної групи та ворожість до інших) наявністю несвідомих мотивів, що подавляються суспільством;
- б) Е.Еріксон вважав, що відчуття ідентичності формується як результат кризи ідентичності на п'ятій стадії розвитку «его» і полягає в синтезі ідентифікацій,

що відбувається в процесі соціалізації.

4. Вчені когнітивістського напрямку в теорії соціальної ідентичності визначили, що соціальна ідентифікація людини впливає на її поведінку щодо відношення до різноманітних груп, що усвідомлювана приналежність до групи здатна змінити соціальну поведінку особистості, накласти обмеження чи, навпаки, надати свободу дій.

5. Представники символічного інтеракціонізму висувають на передній план поняття ролі, а, оскільки за роллю стоїть певний перелік правил, норм та сподівань, індивід відчуває свою спільність з іншими виконавцями ролей. Причому «структурні інтеракціоністи» приділяють увагу активному конструюванню ролей.

6. Діяльнісний підхід до аналізу групової та міжгрупової поведінки виходить з того, що психічна діяльність членів груп у вигляді соціальної категоризації є лише опосередковуючою ланкою впливу об'єктивних умов на

соціальну поведінку.

7. А. Налчаджян висунув гіпотезу про фактори, що визначають стабільність-мінливість індивідуальної етнічної «я-концепції»

8. За А. Налчаджяном, проблему етнічного «я» варто розглядати на декількох рівнях: на рівні особистості (етнофора); на рівні етносу в цілому (загальноетнічний рівень); на рівні окремих соціальних груп етносу, наприклад родини.

9. Етнічна «я-концепція» окремої людини — ціла система уявлень про себе, яка є тісно зв'язаною з тим образом свого етносу, що теж існує в її голові. Етнічний «я-образ» людини є однією з підструктур її загальної «я-концепції».

Проведений теоретичний аналіз не вичерпує всієї проблеми етнічної ідентичності.

Перспективою подальшого дослідження може бути порівняльний аналіз особливостей етнічної ідентичності студентства різних регіонів України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Солдато́ва Г.У. Этническое самосознание и этническая идентичность / Г. У. Солдато́ва // Психология межэтнической напряженности. – М., 1998. – С. 40-64
2. Павленко В. М., Таглін С. О. Етнопсихологія: Навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін – К.: Сфера, 1999. – 408с., с.28-29
3. Tajfel H. (Ed) *Differentiation Between Social Groups*. – New York: Academic Press, 1978.
4. Tajfel H. *Social Psychology of intergroup relations*. In: R. M. Rosenzweig and L.W. Porter (eds) / *Annual Review of Psychology*, 1982, 33.
5. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально- психологические проблемы / В.С. Агеев. – М.: МГУ, 1990 - 240с.
6. Ерасов Б.С. Этническое, национальное, цивилизационное в пространстве Евразии / Б.С.. Ерасов // *Цивилизации и культуры*. – 1995. – Вып. 2.- С. 81-104.
7. Соколовский С.В. О неуютe, автаркии, национализме и постсоветской идентичности / С. В. Соколовский // *Этнометодология*. – М., 1995. – С. 87-114
8. Berge P.L. *The ethnic phenomenon*. – N.-Y., Oxford, 1981.
9. Лурье С.В. *Метаморфозы традиционного сознания* / С. В. Лурье - СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994. – 288с.